

Одержано редакцією 26.04.2013
 Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотация. *Игнатенко В.В. Крестьянский фактор в украинской политической мысли второй половины XIX – начала XX вв. Статья посвящена разработке темы крестьянства в общественно-политических воззрениях второй половины XIX – начала XX вв. Именно в это время формируются главные направления украинской политической мысли: народническое, эволюционистское и позднее – консервативное. Начиная с кирилло-мефодиевцев, крестьянская доминанта постоянно присутствует в трудах народников М. Костомарова, Т. Шевченко, П. Кулиша, постепенно приобретаая признаки религиозно-мистической крестьянской идеологии, в аспекте радикального противостояния «города и деревни». Представитель эволюционного направления М. Драгоманов, отказавшись от народничества, отрицал крестьянские восстания как средство достижения социальной справедливости. В начале XX в., с появлением консерватизма, его апологет В. Липинский пропагандировал идею традиционализма как средства сохранения, свойственных украинскому крестьянству, культурных норм и ценностей и способов хозяйствования в противовес доктрине марксистов, которая рассматривает крестьянство как вспомогательный материал в борьбе за власть и инструмент построения нового общества.*

Ключевые слова: народничество, эволюционизм, консерватизм, крестьянская доминанта, традиционализм

Summary. *Ignatenko V.V. The Peasant Factor in Ukrainian Political reflection in the second half of the 19th – the early 20th. This article focuses on the development of theme of peasantry in social and political mind in second half of the 19th – early 20th c. Almost all directions of Ukrainian political mind are formed at this period, among them populist, evolutionary, and later – conservative. Beginning with the Kirill and Methodiy Fraternity a peasant dominant was constantly there in scientific studies and in the ideas of such populists as M. Kostomarov, T. Shevchenko and P. Kulish, gradually acquiring the signs of religiously-mystic peasant ideology with a focus on radical opposition «city – village». The supporter of evolutionary direction M. Dragomanov was the first to waiver a populist ideology and application of peasant revolts as means of social justice achievement. At the beginning of the 20th c. when conservatism appeared apologist V. Lipinskiy develops the idea of traditionalism as means of saving cultural norms and values and facilities of ménage inherent of Ukrainian peasantry in Marxist doctrine defiance, the one that examines the peasantry as auxiliary social material in the struggle for power and instrument of a new society construction.*

Key words: narodnytsvo, evolutionism, conservatism, peasant dominant, traditionalism

УДК 94(477)“19”:655.4

О. М. Радченко

УКРАЇНА В НІМЕЦЬКОМОВНИХ БРОШУРАХ І ПУТІВНИКАХ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *На основі аналізу широкого кола опублікованих джерел, а також наукової літератури, комплексно досліджено представленість України в країнознавчій та довідниковій літературі, що видавалась в Австро-Угорській імперії та Німеччині напередодні та в роки Першої світової війни. Особливу увагу приділено путівникам як довідково-енциклопедичним виданням.*

Ключові слова: брошури, Буковина, Галичина, Перша світова війна, путівники, Україна

Постановка проблеми. На початку XX ст. відбулися глобальні потрясіння світової економіки, Перша світова війна та державний переворот у Росії 1917 р., відбулися події, які значною мірою вплинули на долю народів Європи, зокрема й України. Бурхливий соціально-політичний та економічний розвиток країн і регіонів, далекоглядні стратегічні інтереси провідних політичних гравців, розвиток пізнавального та ділового туризму потребували вдосконалення таких видань як країнознавча література та путівники, чії попередники з'явилися ще в давнину. Якщо сучасний путівник – це друкований, електронний або аудіовізуальний довідник про яке-небудь місто, історичне місце, музеї, туристичні маршрути, то його попередники тривалий час могли бути лише друкованими й їхня композиція не була підпорядкована рекомендованим маршрутам огляду визначних пам'яток описуваної місцевості, а носила переважно довідниковий характер. З огляду на включення України до світового ринку туристичних послуг, особливого значення сьогодні набуває історіографія брошур і путівників, присвячених Україні на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова література щодо розвитку путівників як окремого виду текстів не є численною. Серед іноземних авторів, які зосередились на історії путівників, слід назвати російську дослідницю З. Антонову [1] та німецьких дослідників історії видавництва «Бедерер» [2]. Лінгвістичним і соціальним особливостям путівників приділили увагу А. Протченко [3] та Г. Дан [4]. Окрему групу

досліджень становлять історіографічні огляди путівників видатними містами світу, зокрема Берліном [5] та наукові конференції, присвячені путівникам Санкт-Петербургом [6].

Метою цієї статті є з'ясування та класифікація країнознавчої літератури та путівників німецькою мовою щодо України, які зберігаються в бібліотеці університету ім. Ф. Шиллера у Йені (Німеччина) та різноманітних видань Австрії та Німеччини, представлених в Інтернет-мережі.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших німецькомовних путівників Україною була, видана 1845 р. у Відні, брошура Т. Бендела «Буковина в імперії Галичини», яка містила шість літографій [7]. На початку ХХ ст. з'явилося чимало брошур етнографічного спрямування стосовно Галичини, зокрема 1910 р. у Чернівцях видано «Статті із історії та етнографії Східної Європи» Р. Кайндла, зі значною кількістю малюнків та світлин Буковини, Галичини та тодішньої Малоросії [8]. 1912 р. у Відні вийшла книга З. Бергмана «Галичина, її культурний та економічний розвиток», яка також містила велику кількість світлин, зокрема Кракова та Львова [9]. З приводу навчальної подорожі до Кракова та Галичини вільного об'єднання державно-наукового підвищення кваліфікації у Відні (2–11 червня 1912 р.), опубліковано лекції Л. Цвіклінського – «Сучасний економічний стан Галичини», присвячені економічній історії, державному й автономному управлінню, індустріалізації, нафтодобувній промисловості та діяльності ландтагу Галичини [10].

Ілюстрована віденська газета «Подорожі та спорт» присвятила один з випусків Галичині, в якому були розміщені статті рекламного характеру: «Іноземний туризм в Галичині», «На галицьких курортах», «Курорт Трускавець». У цих публікаціях вказувалося місце розташування курортів, шляхи сполучення, описано інфраструктуру, екскурсії та цілющі властивості джерел. Текстовий ряд доповнено світлинами. Водночас вміщено й пафосні твердження, що Галичина – це «кордон Заходу, проти нападів Сходу, регіон безперервної боротьби задля захисту західної культури» [11, 65].

Однак початок сучасного етапу розвитку путівника як жанру географічної літератури й як спеціального типу книжкового видання пов'язаний з ім'ям К. Бедекера (1801–1859), який 1827 р. заснував у німецькому м. Кобленці видавництво путівників різними країнами, їхніми столицями і містам. Він намагався відійти від традиції подорожніх оповідань, адже, через суб'єктивний підхід до вражень, вони не могли задовольнити потреби подорожуючих в інформації. Завдяки чіткій мові, точності інформації для подорожуючих, наявності карт, видання К. Бедекера здобули світову славу. У 1883 р. видано путівник Західною та Центральною Росією, якому передували видання, присвячені Польщі та Південній Росії, включно з півостровом Крим. До 1912 р. цей путівник перевидався п'ять разів. Протягом 1873–1945 рр. більшість карт для видавництва постачала фірма «Geographische Anstalt Wagner & Debes». Саме «Бедекер», з його скрупульозним підходом до підбору та відображення інформації, послужив зразком для кращих російських путівників середини ХІХ – початку ХХ ст. [12].

Структура путівників К. Бедекера була підпорядкована, наявним на той час, шляхам сполучення: залізничним, судноплавним та кінним перевезенням. У шостій частині путівника 1912 р., що була присвячена подорожам Півднем Росії, визначено залізничні маршрути від Берліна або Відня, а також Варшави, через Жмеринку – до Одеси; з Москви – до Києва; з Москви – до Одеси, через Київ або через Курськ і Харків; із Харкова до Сімферополя, а також різноманітні маршрути навколо Криму (на пароплаві з Одеси до Севастополя та з Севастополя до Керчі, залізницею з Сімферополя до Севастополя, на джонках з Севастополя до Ялти тощо) [13, 357]. Для технічного оформлення путівника використовувались різноманітні шрифти: назви розділів і водночас кінцевих пунктів маршруту надруковано напівжирним шрифтом, назви міст у тексті – курсивом. Окрім того, назви міст, видатних пам'яток та музеїв подано поруч із латиницею, кирилицею. Ознакою путівників К. Бедекера були також якісно виконані карти, зокрема в загаданому виданні вміщено карти Києва, Харкова, Одеси, південного узбережжя Криму, Феодосії, в яких, окрім чорної фарби, використано й червону. На них зображено не тільки географічні відомості, але й головні ознаки міста: вокзали,

поштамти, вулиці, майдани, парки, музеї, університети, лікарні, пам'ятники. На відміну від австрійських видань, такий іконічний компонент путівників, як світлини або літографії, відсутній, можливо, через бажання авторів додержуватись зручного обсягу видання та його здешевлення. Зрештою, наявність карт робила путівник К. Бедекера об'єктом лінгвовизуальної комунікації.

У текстовому наповненні путівника спостерігаємо тяжіння до довідниково-енциклопедичного видання. Його ознаками є інформаційний тип заголовків (наприклад, «Від Москви до Києва»), написання назв окружних міст як латиницею, так і кирилицею, залучення значної кількості скорочень, називних речень; коротка історична довідка про міста, інформація щодо їхнього місцерозташування, опис видатних пам'яток, зазначення найкращого часу для відвідування певних регіонів («найкращий час для подорожі Кримом є початок літа та восени»), вартість послуг, представлення екскурсійних програм. У структурі тексту, який торкався шляхів сполучення та послуг, можна виділити декілька тематичних ліній: транспортні можливості (зокрема тарифи на перевезення потягами, пароплавами, електричними трамваями, візниками), розміщення (в готелях, пансіонах, постійних дворах), ресторани, розважальні заклади. Щодо видатних міст та пам'яток, базову інформацію доповнено фоною, зокрема, після основної інформації про Київ, дрібнішим шрифтом подано легенди про його заснування, або, після розкладу роботи музею мистецтв та старожитностей, також дрібним шрифтом подано короткий опис експозиції на різних поверхах [13, 365].

Незважаючи на те, що головним завданням довідниково-енциклопедичного путівника є подання фактів та достовірної інформації, припустима й авторська оцінка певних об'єктів. Так, при згадуванні міст, пам'яток історії та архітектури, зустрічаємо епітети: «величний парк Софіївка», «гарно розташоване місто Вінниця», «мальовничий Київ на берегах брудно-жовтого Дніпра». Називаючи Київ «Єрусалимом Росії», німецький автор зазначає, що «його багаточисленні церкви поступаються, з огляду на архітектуру, московським» [13, 341]. Одним з найбільш впорядкованих та цивілізованих міст Росії автор путівника вважає Одесу, а найбільш блискучими – магазини на Дерибасівській вулиці [13, 382].

В німецькому виданні використано переважно науково-популярний стиль, тобто, слова загального вжитку, загальнонаукову лексику (кілометри, градуси, назви хвороб, параметри Чорного моря тощо). Характерними є й архітектурні, історичні та мистецтвознавчі терміни, але наведено також речення російською мовою для полегшення доступу іноземців до деяких пам'яток. Наприклад, туристам, які бажають оглянути ближні печери Лаври, автор радить звернутись до монаха російською мовою: «Мы – иностранцы. Позвольте нам идти около вас, чтобы понимать ваши объяснения» [13, 367]. Час від часу автор застосовує займенник «ми», ніби запрошуючи читача до пішої прогулянки. Характерним для путівника є й широке використання вокативної лексики (відстань, праворуч, ліворуч, дістатись тощо). Динамізму в подачі інформації надають алюзії, наприклад, Крим названо «російською Рив'єрою» [13, 382]. Тому Крим, з його пініями, кипарисами, лаврами та гранатовими деревами, надихав автора на романтичні настрої: «Восени чи взимку краще заночувати на постійному дворі в Байдарській долині, щоб насолодитися сходом сонця» [13, 382].

Оскільки путівник є популярним виданням, орієнтованим на широку аудиторію, інформація в ньому торкається, зазвичай, багатьох аспектів життя іноземних країн. Однак напередодні Першої світової війни іноземців, зокрема й німців, цікавили не лише географічні та культурно-історичні відомості про Російську імперію, але також її економічне життя. Саме тому, поруч із традиційною для путівника інформацією, зустрічаємо коротку характеристику головних видів діяльності в тому, чи іншому регіоні тогочасної України: «Добре оброблені землі» в районі Житомира, сталеливарні заводи та шахти Харкова, торгівля дровами в Кременчуці тощо. Не залишилися поза увагою і такі стратегічні об'єкти, як дві великі верфі для військових кораблів у Миколаєві, порт Одеси, «найкращий військовий порт Росії у Севастополі», мости через річки [13, 376,389].

Привертають увагу відомості щодо населення найбільших міст України, адже після їхньої загальної кількості, вказувалася частка євреїв, зокрема у Бердичеві (більше 80%), Вінниці та Умані («більше половини»), Полтаві («багато євреїв») тощо [13, 361]. Щодо населення Києва, то воно, на думку німецького автора путівника К. Бедекера, складалося лише з росіян, поляків та євреїв. В розділі про Крим докладно висвітлено історію татарського населення півострова, рекомендовано відвідати релігійні обряди дєрвішей і навіть надано пояснення, що таке шашлик і чебурек. Не залишились поза увагою німецькі громади на півдні України, проте жодного разу не було використано слово «українці». Щодо традицій і звичаїв населення України, то про це йшлося лише у зв'язку із джерелом, що знаходилось у каплиці, поруч із пам'ятником Св. Володимиру в Києві, якому «народ приписує лікувальні властивості» [13, 368].

Внаслідок початку Першої світової війни та участі в ній Німеччини, почали виходити брошури, вже безпосередньо пов'язані з економічним та соціально-політичним становищем України, зокрема тільки 1915 р. з'явилися три такі видання: «Кордони європейської Росії, їхні географічні особливості та значення для світової війни» М. Фрідеріксена [14], «Політичне значення Галичини для світу» С. Томашівського [15] та «Створення української провінції в Австрії» М. Лозинського [16]. Остання вийшла за підтримки Об'єднаної української ради. Не відставала від Німеччини й Австро-Угорська монархія: у Відні 1915 р. було видано брошуру В. Кушніра «Україна та її значення у сучасній війні з Росією», яка містила карту території замешкання українців в Європі [17]. Ще більш докладні карти було наведено у, виданій 1916 р. в Кракові, об'ємній книзі Л. Василевського «Східні провінції старої Польської імперії (Литва, Білорусія, район Хелм – Східна Галичина – Україна)». Книга мала безперечно публіцистичний характер і трактувала історію включення східноєвропейських регіонів до Польщі, як результат «культурної вищості та більш прогресивних публічно-правових відносин... Запозичена з Візантії, культура рутенців виявилася слабкішою у боротьбі із західною культурою поляків». Завдання книги автор вбачав у роз'ясненні німцям ролі Польщі в охороні «кордону між європейським Заходом та першими форпостами Азії», тобто, у відстоюванні політичних та економічних інтересів Польщі в Україні. Таке трактування історії відносин між Польщею та Україною, без сумніву, продовжувало давню традицію негативних стереотипів західноєвропейських країн відносно східноєвропейських [18, 16–19].

Одним із видатних українських географів, а саме С. Рудницьким було видано 1914 р. у Відні, 1915 р. – Нью-Йорку та Берліні брошуру – «Україна та українці», з етнографічною картою України [19]. Видається не випадковим, що обсяг першого друку становив лише 50 сторінок, тоді як через 3 роки – вже 384, адже геополітичний інтерес до України, з боку західних держав, зокрема й США, посилювався, в зв'язку із Першою світовою війною. Написана у науково-популярному стилі, книга мала на меті довести виняткову економічну та політичну значущість України. С. Рудницький одним із перших запровадив до наукового обігу географічний термін «Україна» і вперше сформував її політичну географію як наукову дисципліну. До географічної науки він увійшов також як картограф, автор перших мап України [20].

Висновки. Напередодні Першої світової війни у Відні видавалися брошури з етнографії, культури й економіки Галичини, які є науково-популярними виданнями з елементами публіцистики. Рекламний характер носили статті в періодичному виданні «Подорожі та туризм». Витоки сучасного літературного жанру путівника, пов'язані із німецьким видавництвом «Бедекер». Путівник 1912 р., присвячений Росії, давав змогу ознайомитись із туристичною інфраструктурою тодішньої України. Путівник відображав відсутність знань німецького видавництва щодо історії та культури власне українського народу. Огляд німецькомовних видань про Україну періоду Першої світової війни засвідчує значне підвищення геополітичного інтересу, з боку Німеччини та Австро-Угорської імперії, до України. Поступово коло питань, які висвітлювались у німецькомовних виданнях, охопило переважно економіку та політику.

Список використаної літератури

1. Антонова З.В. Становление и развитие путеводителя как вида издания / З.В. Антонова. – М. : МГОУ, 2006. – 352 с.
2. Lauterbach B.: Baedeker und andere Reiseführer – Eine Problemskizze / B. Lauterbach // Zeitschrift für Volkskunde. Halbjahresschrift der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, 85. – Jahrgang, Band 1989/II. – Göttingen 1989. – S. 206–234; Müller S. Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945 / S. Müller. – Frankfurt a. M.; New York, 2012; Baumgarten P. Baedeker. Ein Name wird zur Weltmarke. Karl Baedeker / P. Baumgarten, M. Baumgarten. – Ostfildern 1998; Hinrichsen A. Baedeker's Reisehandbücher 1832–1990 / A. Hinrichsen. – BERN : Ursula Hinrichsen Verlag, 1991.
3. Протченко А.В. Типологические и функционально-стилистические характеристики англоязычного путеводителя : автореф. дис... канд. филол. наук / А.В. Протченко. – Самара, 2006. – 21 с.
4. Dann G. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective / G. Dann. – New York : Routledge, 1996.
5. Lauterbach B. Berlin-Reiseführer heute. Zum Umgang mit Geschichte in einem touristischen Gebrauchsmedium / B. Lauterbach // Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen. – Göttingen 1991. – S. 381–393; Görlich C. Berlin, die geteilte Stadt: Ein Topos in deutschen Reiseführern des 20. Jahrhunderts / C. Görlich // Zeithistorische Forschungen: Studies in Contemporary History. – 2007. – H. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Goerlich-3-2007>.
6. Научная конференция «Путеводитель по городу: история и современность» (Санкт-Петербург, 31 октября – 2 ноября 2011 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museum.ru/N44051>.
7. Bendella T. Die Bukowina im Königreiche Galizien. Mit sechs Lithographien nach original Zeichnungen von J. Schubirss / T. Bendella. – Wien : H.F. Müller, 1845.
8. Kaindl R. Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnographie Osteuropas / R. Kaindl. – Czernowitz : H. Pardini, 1910.
9. Bergmann S. Galizien, seine kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung / S. Bergmann. – Wien : Buchdruckerei Industrie, 1912. – 238 s.
10. Cwiklinski L. Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Sechs Vorträge gehalten aus Anlass der Studienreise der Wiener Freien Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung nach Krakau und Galizien, 2–11. Juni 1912 / L. Cwiklinski. – Wien: In Kommission bei W. Braumüller, 1913.
11. Moderne illustrierte Zeitung «Reise und Sport». Sondernummer Galizien. Wien IX.
12. Устименко Л.М. Історія туризму : навч. посіб. / Л.М. Устименко, І.Ю. Афанасьєв. – К. : Альтерпрес, 2005. – 320 с.
13. Baedeker K. Russland nebst Teheran, Port Artur Peking. 7. Aufl. / K. Baedeker. – Leipzig, 1912. – S. 357–418.
14. Friederichsen M. Die Grenzmarken des europäischen Russlands, ihre geographische Eigenart und ihre Bedeutung für den Weltkrieg / M. Friederichsen. – Hamburg : L. Friederichsen, 1915.
15. Tomaszewski . Die weltpolitische Bedeutung Galiziens / S. Tomaszewski. – München : F. Bruckmann, 1915.
16. Lozynskyi M. Die Schaffung einer ukrainischen Provinz in Österreich. Hrsg. vom Allgemeinen Ukrainischen Nationalrat / M. Lozynskyi. – Berlin, 1915. – 88 s.
17. Kushnir V. Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Rußland / V. Kushnir. – Wien : Ukrainische Rundschau, 1915. – 52 s.
18. Wasilewski L. Die Ostprovinzen des alten Polenreichs (Lithauen u. Weissruthenien, die Landschaft Chem – Ostgalizien – die Ukraina) / L. Wasilewski. – Kraukau : Zentral Verlagsbureau des Polnischen Obersten Nationalkomitees, 1916. – 388 s.
19. Rudnycki S. Ukraina und die Ukrainer / S. Rudnycki. – Berlin, 1915. – 50 s.
20. Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – 245 с.

Одержано редакцією 04.04.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотация. *Радченко О.Н. Украина в брошюрах и путеводителях на немецком языке накануне и в годы Первой мировой войны. На основе анализа широкого круга опубликованных источников, а также научной литературы, комплексно исследована представленность Украины в страноведческой и справочной литературе, которая издавалась в Австро-Венгерской империи и Германии в начале XX в. Особое внимание уделено путеводителям как справочно-энциклопедическим изданиям.*

Ключевые слова: *брошюра, Буковина, Галиция, Первая мировая война, путеводитель, Украина*

Summary. *Radchenko O.M. Ukraine in german-language brochures and travel guides before and during the First world war. In the beginning of the XX-th century various events of global scale, such as shocks in the world economy, the First World War and state revolt in Russia in 1917, seriously affected destinies of European nations, including Ukraine. Rapid social, politic and economic development of countries and regions, long-term strategic interests of leading political players, development of cognitive and business tourism demanded further elaboration of such publications as travel guides and information literature about countries, similar to their predecessors in the past. If modern travel guide is printed, electronic or audiovisual handbook or reference book about certain city, historical place, museums, tourist routes, its predecessors for a long time were only printed and their composition was not subordinated to recommended sight-seeing attraction, but was mainly of reference character. Taking in consideration inclusion of Ukraine into the world market of tourist services, historiographical review of brochures and travel guides about Ukraine, issued in the beginning of the XX-th century, attains special interest.*

Key words: *brochur, Bukovina, Galychyna, First World War, travel guide, Ukraine*